Düzce İlahiyat Dergisi
Düzce Divinity Journal

10 (1), 2026, 77-88.
https://doi.org/10.61272/duid.1868256

e-ISSN: 2980-2814
https://dergipark.org.tr/en/pub/duid

Araştırma Makalesi/Research Article

Emevîler Döneminde Hâricî Muhalefetin Söylem Yöntemi ve Siyaset Ahlâkı

The Discourse Strategy and Political Ethics of Khārijite Opposition during the Umayyad Period

Soner Akpınar[1*]

[1] Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Şube Müdürü, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye.
ror.org/00jga9g46

*Sorumlu yazar / Corresponding author:
soner.akpinar78@gmail.com

Öz: Bu çalışma, Emevîler döneminde Hâricî muhalefetin söylemi ile fiilî uygulamaları arasındaki ilişkiyi siyaset ahlâkı ve muhalefet yöntemi perspektifinden incelemektedir. Araştırmanın konusu ve kapsamı, Hâricîliğin erken safhada öne çıkardığı adalet, eşitlik, şûrâ, ehliyet ve dinî sorumluluk ilkelerinin Emevî siyasi düzeniyle karşılaşma sürecinde nasıl temsil edildiği, bu temsil biçiminin zaman içinde hangi yönlerden dönüştüğü ve söz konusu dönüşümün muhalefetin ahlâkî tutarlılığı üzerindeki etkileridir. Çalışmanın temel amacı, Hâricî muhalefetin savunduğu ilkesel söylem ile benimsediği mücadele yöntemleri arasındaki uyumun ya da kopuşun, siyasi meşruiyet üretme kapasitesini hangi ölçülerde etkilediğini ortaya koymaktır. Araştırma, Hâricîliği yalnızca mezhepsel bir ayrışma ya da ardışık isyanlar dizisi olarak ele almak yerine, muhalefetin ahlâkî gerekçeleri, kurduğu meşruiyet dili ve yöntem tercihleri arasındaki ilişkiyi merkeze alması bakımından önem taşımaktadır. Bu doğrultuda siyaset ahlâkı, normatif bir değerlendirme alanı olmanın ötesinde, muhalefetin eylem sınırlarını ve yöntem tercihlerinin meşruiyetini belirleyen kurucu bir ölçüt olarak ele alınmıştır. Yöntem olarak erken dönem İslâm tarihi kaynakları ile modern araştırmalar birlikte kullanılmış; tarihî rivâyetler betimleyici bir kronoloji kurmak amacıyla değil söylem ile uygulama arasındaki ilişkiyi analiz etmek için değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, Hâricî muhalefetin söylem düzeyinde siyasi otoriteyi ahlâkî ölçütlerle sınırlandırma iddiasını güçlü biçimde muhafaza ettiğini, buna karşılık uygulamada bu iddianın çoğu zaman daralan bir aidiyet anlayışı, yaygınlaşan tekfir dili ve sertleşen mücadele yöntemleriyle temsil edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte Hâricî gelenek içinde şiddeti sınırlayan ve dışlamayı azaltan yaklaşımların varlığı, hareketin tek tip ve tekdüze bir siyasi tutumdan ibaret olmadığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İslâm Tarihi, Siyaset, Ahlâk, Muhalefet, Meşruiyet, Emevîler, Hâricîler*

Abstract: This study examines the relationship between discourse and practical application in Khārijite opposition during the Umayyad period, from the perspective of political ethics and methods of opposition. The subject and scope of the research focus on how the principles of justice, equality, shūrā, competence, and religious responsibility, emphasized in the early phase of Khārijism, were represented in the encounter with the Umayyad political order, how these representations transformed over time, and how such transformations affected the moral consistency of opposition. The main aim of the study is to reveal to what extent the harmony or rupture between the principled discourse advocated by Khārijite opposition and the methods of struggle it adopted influenced its capacity to produce political legitimacy. Rather than approaching Khārijism merely as a sectarian split or a sequence of successive rebellions, the study emphasizes the relationship between the moral justifications of opposition, its language of legitimacy, and its methodological preferences, which constitutes the primary significance of this research. In this context, political ethics is treated not only as a normative field of evaluation but also as a constitutive criterion that defines the boundaries of action and legitimizes methodological choices. Methodologically, early Islamic historical sources and modern studies are used together, and historical reports are evaluated not to construct a descriptive chronology but to analyze the relationship between discourse and practice. The findings demonstrate that while Khārijite opposition strongly preserved its claim to restrict political authority through moral criteria at the discursive level, in practice this claim was often represented through a narrowing sense of affiliation, the expansion of takfīr discourse, and increasingly rigid methods of struggle. Nevertheless, the existence of approaches within the Khārijite tradition that sought to limit violence and reduce exclusion reveals that the movement cannot be characterized as a monolithic or uniform political stance.

Keywords: *Islamic History, Politics, Ethics, Opposition, Legitimacy, Umayyad, Khārijites*

Geliş / Received: 20.01.2026
Revizyon / Revision: 22.04.2026
Kabul / Accepted: 22.04.2026
Yayımlanma / Online: 30.06.2026

Cite as/Atıf için: Akpınar, Soner. "Emevîler Döneminde Hâricî Muhalefetin Söylem Yöntemi ve Siyaset Ahlâkı". *Düzce İlahiyat Dergisi* 10/1 (Haziran 2026), 77-88. https://doi.org/10.61272/duid.1868256

This is an open access paper distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) hükümleri ve koşulları kapsamında açık erişim olarak yayımlanmıştır.

Giriş

İslâm siyasi tarihinde muhalefet olgusu, yalnızca iktidara yöneltilen itirazlar üzerinden değil bu itirazların hangi ahlâkî gerekçelere dayandığı ve hangi yöntemlerle sürdürüldüğü dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu bakımdan Hâricîlik, erken dönemden itibaren siyasi iktidarla kurduğu çatışmalı ilişki, benimsediği söylem, tercih ettiği mücadele biçimleri ile İslâm siyaset düşüncesinde özgün; ancak aynı zamanda problemli bir muhalefet tecrübesi sunmaktadır. Alî b. Ebû Tâlib (35–40 / 656–661) ile Muâviye b. Ebû Süfyân (41–60 / 661–680) arasındaki mücadele sürecinde, Tahkîm hadisesinin ardından ortaya çıkan Hâricî hareket, başlangıçta ilahi hükmün mutlaklığına vurgu yapan ahlâk merkezli bir itiraz dili geliştirmiştir. Ancak bu dil, tarihî süreç içinde tekfir ve şiddeti meşrulaştıran bir siyasi pratiğe dönüşmüştür.

Hâricî muhalefetin erken safhasında öne çıkan temel iddia, siyasi otoritenin ahlâkî sorumlulukla sınırlandırılması gerektiği yönündedir. 'Lâ hükme illâ lillâh' söylemi, bu çerçevede ilkesel bir duruşu ve adalet talebini yansıtmış, yönetimde beşerî iradenin sınırlandırılması gerektiğini savunan bir muhalefet anlayışını beslemiştir. Ne var ki bu söylem, kısa sürede bağlamından koparılarak mutlaklaştırılmış ve farklı yorumlara kapalı bir siyasi dile dönüşmüştür. Böylece başlangıçta ahlâkî meşruiyet iddiasıyla ortaya çıkan bu söylem giderek dışlayıcı ve çatışmacı bir muhalefet biçimine dönüşmüştür.

Emevîler dönemi (41–132 / 61-750), Hâricî muhalefetin bu dönüşümünün en belirgin biçimde izlenebildiği tarihî zemin olmuştur. Emevî yönetiminin meşruiyet anlayışı, idari uygulamaları ve muhalefete yönelik sert politikaları, Hâricîlerin siyasi tutumlarını doğrudan etkilemiş, buna karşılık Hâricîler de isyanı tekrar eden bir mücadele yöntemi olarak benimsemiştir. Bu süreçte muhalefet ahlâkı, adalet ve eşitlik iddiasını dile getiren bir eleştiri konumundan uzaklaşarak iktidarla sürekli çatışmayı esas alan bir siyasi tutum hâlini almıştır. Tekfir söyleminin yaygınlaşması, masumiyet ilkesinin aşınması ve şiddetin sınırlarının belirsizleşmesi, Hâricî siyasetinin ahlâkî tutarlılığını giderek tartışmalı hâle getirmiş ve hareketin toplumsal karşılığını zayıflatmıştır. Bununla birlikte Emevîler döneminde tek yönlü ve değişmez bir tablo söz konusu değildir. Özellikle Ömer b. Abdülazîz'in (99–101 / 717–720) yönetiminde görülen sınırlı yumuşama ve diyalog arayışları, iktidarın muhalefete karşı benimsediği yöntemin, Hâricî söylemin tonu ve muhalefetin eylem biçimleri üzerinde etkili olabildiğini göstermektedir. Ayrıca Hâricî gelenek içinde şiddeti sınırlandıran, daha ihtiyatlı bir siyasi ahlâk anlayışını benimseyen kişi ve grupların varlığı, Hâricîliğin tek tip bir yapı olarak değerlendirilmesini de güçleştirmektedir. Bu durum, Hâricî muhalefetin Emevîler devri boyunca geçirdiği yöntemsel ve ahlâkî dönüşümü bütüncül biçimde açıklamanın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Çalışma, erken dönem İslâm kaynakları ile modern araştırmaları birlikte değerlendirerek Hâricî muhalefetin siyasi seyri ile ahlâkî söylemi arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Tarihî malzeme, kronolojik bir anlatım kurma amacıyla değil Hâricî muhalefetin meşruiyet dili ile benimsediği mücadele biçimlerini siyaset ahlâkı bağlamında açıklığa kavuşturmak için kullanılmıştır. Çalışma, Hâricî muhalefeti yalnızca şiddet olgusu üzerinden tanımlayan yaklaşımların ötesinde ele alarak erken dönemde ileri sürülen ilkesel söylemin Emevîler döneminde ortaya çıkan muhalefet uygulamaları içinde siyaset ahlâkı bakımından ne ölçüde tutarlı biçimde temsil edilebildiğini, söz konusu tutarlılığın hangi şartlarda korunduğunu ve hangi aşamalarda zayıfladığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Hâricî muhalefetin Tahkîm sonrasında ortaya çıkışı ve ahlâkî gerekçelerin inşa süreci ele alınmaktadır. İkinci bölümde, Emevî iktidarı karşısında Hâricî muhalefetin benimsediği siyasi tutum ile mücadele yöntemleri incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise ilkesel söylem ile fiilî muhalefet uygulamaları arasındaki uyum ve çelişkiler siyaset ahlâkı çerçevesinde analiz edilmekte, sonuç bölümünde elde edilen bulgular bir araya getirilerek bu ilişkinin Hâricî muhalefetin toplumsal karşılık bulma imkânı üzerindeki etkisi tartışılmaktadır.

1. Hâricî Muhalefetin Doğuşu ve Ahlâkî Temelleri

İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk siyasi mezhep kabul edilen Hâricîlik, Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadele sürecinde yaşanan Tahkîm hadisesinin ardından teşekkül etmiş;[1] ancak bu teşekkül, basit bir siyasi ihtilafın ötesinde, ayrılıkçı ve dışlayıcı bir muhalefet biçimini daha başlangıç safhasında bünyesinde barındırmıştır. Tahkîm'in kabul edilmesi, Hâricîler tarafından yalnızca yanlış bir siyasi tercih olarak görülmemiş, ilahi hükmün insanlar tarafından askıya alınması şeklinde değerlendirilmiştir.[2] Bu yaklaşım, siyasi birlikten kopuşu meşrulaştıran ve muhalefeti baştan itibaren sert bir çizgiye yerleştiren temel kırılma noktası olmuştur.

Tahkîm sonrasında Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak Harûrâ'da toplanan Hâricîler, fiilî ayrılığı açık biçimde ilan etmişlerdir. Bu ayrılık, geçici bir protesto veya müzakereye açık bir muhalefet hareketi olarak değil mevcut siyasi düzenin meşruiyetini reddeden bağımsız bir topluluk bilinciyle gerçekleşmiştir. "Lâ hükme illâ lillâh" sloganı bu aşamada, Hâricî muhalefetin ilkesel söyleminin merkezinde yer almıştır.[3] İlahi hükmün mutlaklığına vurgu yapan bu ifade, siyasi karar alma süreçlerinin beşerî uzlaşmalarla belirlenmesini kabul etmeyen katı bir anlayışı yansıtmaktadır. Başlangıçta normatif bir ilke olarak dile getirilen bu söylem, kısa sürede dışlayıcı bir siyasi dile dönüşmüş, Tahkîm'i kabul edenler,

---

1 Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse,* thk. Alî Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006), 1/134-135.

2 Ethem Ruhi Fığlalı, "Haricilîğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1-2 (1978), 246.

3 Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf,* thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 2/349-352.

yalnızca hatalı bir içtihatta bulunmakla suçlanmamış, ilahi hükmü terk ettikleri gerekçesiyle iman dairesinin dışına itilmiştir.[4] Böylece iman-küfür ayrımı, siyasi bir ölçüt hâline gelmiş, Hâricî muhalefet farklı görüşlere açık bir eleştiri alanı üretmek yerine hakikati yalnızca kendisinde toplayan mutlakçı bir yapı kazanmıştır.[5]

Hâricî hareketin erken dönemde sergilediği sert tutum, mensuplarının dinî ve sosyal profiliyle de yakından ilişkilidir. İlk Hâricîlerin önemli bir kısmını Hz. Ali'nin ordusunda yer almış olan Temîm, Bekr ve Hemdân gibi kabilelere mensup kurrâ teşkil etmiştir.[6] Yoğun ibadet hayatları, Kur'an tilavetine bağlılıkları ve takvâ vurgularıyla temayüz eden bu çevreler, dinî metinleri yorumlarken bağlamı önceleyen bir okuma yerine daha çok zahirci ve katı bir yaklaşımı benimsemişlerdir.[7] Bu tevil biçimi, dinî metinleri tarihî ve toplumsal şartlardan bağımsız ele alan bir anlayışı beslemiş, uzlaşıya kapalı bir siyasi tutumun oluşmasında etkili olmuştur. Nitekim konuya dair çalışmalarda, Hâricîlerin benimsedikleri ilkesel doğruların kısa sürede dışlayıcı ve zorlayıcı bir temsil biçimine evrilmesinde bu yorum tarzının belirleyici bir rol oynadığı özellikle vurgulanmaktadır.[8]

Hâricîlerin sosyo-ekonomik yapısı da bu sert tutumun şekillenmesinde etkili olmuştur. Hareketin büyük ölçüde alt tabakalardan, göçebe veya yarı göçebe unsurlardan oluşması, yerleşik toplumlarda gelişen uzlaşı kültürünün ve ara çözüm mekanizmalarının sınırlı kalmasına yol açmıştır. Bu toplumsal zemin, siyasi meselelerin çoğu kez keskin doğrular üzerinden ele alınmasına ve farklı görüşlerin meşruiyet alanı dışında bırakılmasına elverişli bir ortam üretmiştir. Bu sebeple bazı araştırmacılar, Hâricîliğin katılığını yalnızca teorik bir sorun olarak değil toplumsal şartlarla irtibatlı bir siyasi tutum olarak değerlendirmektedir.[9] Böylece Hâricî muhalefetin erken dönemde benimsediği dışlayıcı dil ve sert yöntemlerin, yalnızca inanç temelli tercihlerle değil içinde şekillendiği sosyal çevreyle de yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Başlangıçta siyasi bir ayrışma olarak ortaya çıkan Hâricîlik, kısa sürede dinî bir hüviyet kazanmış, iman ile amel ilişkisini tekfir ekseninde ele alan ilk sistematik yaklaşım da bu çevreler tarafından geliştirilmiştir.[10] Büyük günah işleyenin küfre girdiği, bu kimselerle siyasi ve toplumsal bağların koparılması gerektiği yönündeki görüşler, muhalefetin sınırlarını daha da daraltmıştır. Kur'an'daki "*Hüküm yalnızca Allah'ındır*"[11] âyeti, tarihî bağlamından koparılarak siyasi bir slogana dönüştürülmüş, beşerî iradeyi mutlak biçimde dışlayan bir tutum şeklinde yorumlanmıştır.[12] Bu yaklaşım, Hâricîlerin tekfir alanını genişletmesine ve ilkesel söylemin zorlayıcı bir siyasi pratiğe dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede başta Alî b. Ebî Tâlib olmak üzere Muâviye b. Ebû Süfyân, Amr b. el-Âs (öl. 43/664), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/663) ve Osman b. Affân (24–35 / 644–656) gibi önde gelen sahâbîler, ilahi hükmü terk etmekle suçlanmıştır.[13] Daha sonra kendileriyle aynı görüşü paylaşmayan kimselerin tamamı da bu kapsama dâhil edilmiştir. Bu zihniyet dünyasının soyut bir teorik çerçeveyle sınırlı kalmadığı, erken dönemde nasıl doğrudan bir siyasi eylem çağrısına dönüştüğü, Hâricîlerin önde gelen isimlerinden Züfer b. Husayn et-Tâî'nin (öl. 79/691) sözlerinde açık biçimde görülmektedir. Hz. Ali'yi Tahkîm'e zorlayanlar arasında yer alan Züfer'in, kendi evinde düzenlediği bir toplantıda arkadaşlarına hitaben yaptığı konuşma, Hâricî söylemin hangi ahlâkî ve siyasi kabuller üzerine inşa edildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Söz konusu hitapta ilahi hükme bağlılık, adaletle hükmetme ve kötülüğe karşı çıkma ilkeleri, tartışmaya açık ahlâkî ölçütler olarak değil ihlali doğrudan tekfir ve silahlı mücadeleyle sonuçlanan kesin bağlayıcılığa sahip yükümlülükler şeklinde sunulmaktadır. Züfer'in, "*Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendisidir*"[14] âyetini doğrudan siyasi muhataplara yöneltmesi ve bu gerekçeyle cihadın farz olduğunu belirtmesi, ilkesel söylemin kısa sürede zorlayıcı bir eylem diline dönüştüğünü açıkça ortaya koymaktadır.[15] Dikkat çekici olan husus ise doğruluk ve adalet iddiasının yalnızca teorik bir üstünlük olarak değil şiddet kullanma yetkisini ahlâkî bir sorumluluk şeklinde meşrulaştıran bir çerçeve içinde kurulmuş olmasıdır. Böylece Hâricî muhalefet, daha doğuş safhasında ahlâk adına konuşan; fakat bu ahlâkı dışlayıcı ve zorlayıcı bir siyasi temsil biçimiyle özdeşleştiren bir çizgiye yerleşmiştir.

Belâzürî'nin (öl. 279/892-893) *Ensâbü'l-eşrâf*, Taberî'nin (öl. 310/923) *Târîhu't-Taberî* gibi ilk dönem İslâm tarihî kaynaklarında, Hz. Ali'nin Hâricîleri sırf düşünceleri ve görüşleri sebebiyle cezalandırmadığı, onları mescitlerden men etmediği ve kamu haklarından mahrum bırakmadığı açıkça belirtilmektedir.[16] Bu yaklaşım, farklı ve sert yorumlara

---

4 Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-niḥal* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1395/1975), 1/107-108.

5 İbrâhim Beydûn, *ed-Devletü'l-Emeviyye ve'l-mu'âraḍa* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiiyye, 1405/1985), 41-42.

6 Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169.

7 Abdülazîz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 58.

8 Mehmet Said Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/3-4 (1978), 63.

9 William Montgomery Watt, *İslami Tetkikler*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 165; Hamid Dabaşi, *İslam'da Otorite: Peygamberin Gelişinden Emevi İdaresine Kadar*, çev. Süleyman Erol Gündüz (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 23.

10 Ahmet Akbulut, "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1-4 (1989), 338.

11 *Kur'an-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-En'âm 6/57.

12 Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 88.

13 Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005), 102.

14 el-Mâide 5/44.

15 Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/114.

16 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîḫu't-Ṭaberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl (Kahire: Daru'l-Maarif, 1386/1967), 5/73; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 2/379.

rağmen düşünce alanının fiilî yaptırımlarla bastırılmadığını göstermektedir. Ne var ki Hâricîlerin silahlı eylemlere yönelmeleri, yol kesmeleri ve masumların can güvenliğini tehdit etmeleri, bu ahlâkî sınırın fiilen aşıldığı bir eşik oluşturmuştur.[17] Bu aşamadan sonra müdahale, kanaatlere değil doğrudan kamu düzenini bozan fiillere yönelmiştir. Hz. Ali'nin Hâricî söylemine dair "*hak bir sözle bâtılın kastedildiği*"[18] yönündeki değerlendirmesi de meselenin yalnızca siyasi bir ihtilaf olmayıp aynı zamanda bilgi, hüküm ve meşruiyet üretme tarzıyla da ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ifade, ilkesel olarak doğru kabul edilebilecek bir söylemin, bağlamdan koparıldığında ve tek doğruya indirgendiğinde nasıl yıkıcı sonuçlar doğurabileceğini göstermesi bakımından açıklayıcıdır. Bu safhada Hâricî muhalefet, adalet ve ilahi hükme bağlılık vurgusuyla ortaya çıkmış; ancak daha başlangıçta ayrılıkçı yapı, tekfirci dil ve erken şiddet eğilimiyle belirginleşmiştir. İleri sürülen ilkesel doğrular, farklı yorumlara kapalı bir kesinlik anlayışıyla birleşmiş, siyasi itiraz eleştirel bir tutum olmaktan çıkarak zorlayıcı ve dışlayıcı bir temsil biçimine dönüşmüştür. Böylece muhalefetin niteliği, yalnızca savunulan değerler üzerinden değil bu değerlerin hangi yöntem ve dil aracılığıyla temsil edildiği üzerinden de şekillenmiştir. Bu tablo, Hâricîliğin doğuş safhasını, ilkesel söylem ile siyasi uygulama arasındaki uyumsuzluğun ilk kez açık biçimde görünür hâle geldiği tarihî bir eşik olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Erken dönemde ortaya çıkan bu zihinsel ve yöntemsel miras, Emevî iktidarının teşekkülüyle birlikte değişen siyasi şartlar altında süreklilik kazanmış, muhalefetin isyan, tekfir ve sertleşen yöntemler etrafında kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu nedenle Hâricî muhalefetin Emevîler dönemindeki seyri, yalnızca birbirini izleyen isyanlar dizisi olarak değil erken dönemde oluşan bu ilkesel ve yöntemsel çerçevenin farklı bağlamlarda nasıl yeniden üretildiğini gösteren bir süreç olarak ele alınmalıdır.

2. Hâricî Muhalefetin Siyasi Tutumu ve Mücadele Yöntemleri

Emevî iktidarının kurulmasıyla birlikte Hâricî muhalefet, erken dönemde ortaya çıkan sınırlı ve parçalı bir ayrışma hareketi olmaktan çıkarak devletin kuruluşundan yıkılışına kadar süreklilik arz eden bir siyasi karşı duruş niteliği kazanmıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hilâfeti, Hâricîler tarafından yalnızca siyasi bir iktidar değişimi olarak değerlendirilmemiş, ilahi hükmün ihlali ve adalet ilkesinden sapma şeklinde yorumlanmıştır.[19] Bu yaklaşım, Emevî yönetimiyle uzlaşma ihtimalini baştan zayıflatmış, isyan etmek Hâricî muhalefetin temel ve neredeyse tek mücadele yöntemi hâline gelmiştir.

Emevîler döneminde Haricîlerin devletle en yoğun biçimde çatışan muhalif grup hâline gelmesinde, benimsedikleri dinî ve siyasi anlayış belirleyici olmuştur. Hâricîler, Emevî yönetimini günahkârlık, adaletsizlik ve ilahi hükme aykırı uygulamalar yapmakla suçlamış; bu suçlama, söylem düzeyinde kalmayarak fiilî başkaldırıları meşrulaştıran bir zemin üretmiştir. Literatürde de vurgulandığı üzere Hâricî muhalefetin sürekliliği, ideolojik katılığın siyasi şiddetle birleştiği bir muhalefet tarzının sonucu olarak değerlendirilmiştir.[20]

Muâviye döneminde Hâricî isyanlarının art arda ve farklı bölgelerde ortaya çıkması, bu muhalefetin örgütlü ve bilinçli bir karakter kazandığını göstermektedir. Ferve b. Nevfel (öl. 41/661) liderliğinde gerçekleşen ilk isyan, Hâricîlerin Emevî iktidarını açık biçimde cihad edilmesi gereken bir hedef olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Ferve'nin, "*Artık şüpheye yer bırakmayan bir cihad ortamı doğmuştur; Muâviye'nin üzerine yürüyün*"[21] çağrısı, Hâricî muhalefetin dinî söylem ile şiddeti nasıl iç içe geçirdiğini açık biçimde yansıtmaktadır. Bu isyanın bastırılmasının ardından Havsere b. Vedâ (öl. 42/662) liderliğinde yeni bir ayaklanmanın patlak vermesi, Hâricî muhalefetin süreklilik arz eden niteliğini teyit etmektedir. Muâviye'nin bu süreçte Havsere'yi babası aracılığıyla isyandan vazgeçirmeye çalışması, meselenin yalnızca askerî yöntemlerle çözülemediğini göstermektedir. Ancak Havsere'nin "*Bir kâfirin mızrağıyla yaralanarak ölmek, evladıma duyduğum şefkatten bana daha sevimlidir*"[22] şeklindeki cevabı, uzlaşma ihtimalinin Hâricî zihin dünyasında ne ölçüde sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer bir tavır, Muayn b. Abdullah (öl. 44/664) örneğinde de görülmektedir. Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be (öl. 50/670) tarafından yakalanan Muayn'a, Muâviye'ye biat etmesi hâlinde serbest bırakılacağı teklif edilmiş; ancak Muayn bu teklife iman esaslarını tekrarlayarak karşılık vermiştir.[23] Bu tutum, Hâricîlerin Emevî iktidarını meşru bir siyasi otorite olarak tanımadıklarını ve bu karşı çıkışı dinî bir yükümlülük şeklinde kavradıklarını göstermektedir.[24]

Emevî yönetiminin Hâricîlere yönelik politikaları, büyük ölçüde sert güvenlik önlemleri ve askerî müdahaleler üzerinden şekillenmiştir. Muâviye, Hâricî isyanlarını bastırmak için doğrudan güç kullanımının yanı sıra Ali taraftarlarını

---

17 Abdullah b. Habbab b. Eret ve eşinin katledilmesi olayı için bk. Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-İkdü'l-ferîd*, thk. Müfîd Muhammed Kumayha (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983), 2/234.

18 Taberî, *Târîḫu'ṭ-Ṭaberî,* 5/82.

19 Taberî, *Târîḫu'ṭ-Ṭaberî*, 5/145-147.

20 Roberto Marin Guzman, "Orta Asya ve Horasan'da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dinî Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", çev. Mustafa Demirci, *İSTEM* 6/12 (2008), 274.

21 Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî (Beyrut: Hajar Yayın Dağıtım ve Medya Evi, trs), 3/417.

22 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ,* 3/419.

23 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ,* 3/421.

24 İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 171.

baskı altına alarak veya ekonomik yaptırımlarla korkutarak bu grupları Hâricîlere karşı kullanmıştır.[25] Bu çerçevede muhalefetin bastırılmasında başvurulan siyasi araçların, kamu düzeni gerekçesiyle giderek genişletildiği anlaşılmaktadır.

Abdülmelik b. Mervân (65–86 / 685–705) döneminde Irak valiliğine getirilen Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin (öl. 95/714) uygulamaları ise Emevî siyasetinin sertleştiği bir başka aşamayı temsil etmektedir. Haccâc, selefi Ziyâd b. Ebîh (öl. 53/673) gibi "demir yumruk" anlayışıyla yönetime başlamış; ilk hutbesinde, "*Olgunlaşmış kelleleri sarıklarla birlikte kanlar içinde görüyorum…"*[26] sözleriyle muhalefeti açık biçimde hedef almıştır. Hâricîlerle irtibatlı olduğu düşünülen kişilere yönelik ağır cezalar, toplu infazlar ve baskı politikaları, Irak'ta muhalefetin bastırılmasında kapsamlı bir güvenlik siyasetinin benimsendiğini göstermektedir.[27] Bu dönemde Şebîb b. Yezîd'in (öl. 77/696) Haccâc'a karşı gerçekleştirdiği isyan, Kûfe ve çevresinde kısa süreli de olsa ciddi bir direniş ortaya çıkarmıştır. Şebîb'in "*Allah'a yemin ederim, sünnet gittikçe kayboluyor, mücrimler ise gün geçtikçe günahlarını artırıyor*"[28] şeklindeki sözleri, Hâricî muhalefetin dinî söylem ile siyasi karşı duruşu birlikte inşa ettiğini göstermektedir. Bazı rivâyetlerde eşi Gâzile'nin de savaşlara fiilen katılması ve isyan hareketinin görünür simalarından biri hâline gelmesi,[29] Hâricî çevrelerde kadınların da siyasi ve askerî faaliyetlerde etkin rol üstlenebildiğine işaret etmektedir. Bu yönüyle Gâzile örneği, Hâricî hareketin yalnız erkek savaşçılarla sınırlı kalmadığını; inanç, aidiyet ve direniş söylemi etrafında kadınları da hareketin parçası hâline getirebildiğini ortaya koymaktadır.

Yezîd b. Abdülmelik (101–105 / 720–724) döneminde Hâricî muhalefet, merkezden uzak bölgelerde yeniden güç kazanmıştır. Cezîre bölgesinde Ukfân b. Kays (öl. 105/723) önderliğinde ortaya çıkan ayaklanmanın aile üyelerinin araya sokulmasıyla bastırılması, çatışmaların her zaman yalnızca askerî yöntemlerle sonuçlanmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[30] Bununla birlikte aynı dönemde Mesleme b. Abdülmelik (öl. 121/738) komutasındaki Emevî birliklerinin sert müdahaleleri, birçok isyanın kanlı biçimde sona ermesine yol açmıştır.[31] Ancak bu baskılar, Hâricîlerin tamamen ortadan kalkmasını sağlamamış; Mağrib ve Kuzey Afrika gibi bölgelerde yeniden toparlanma eğilimlerini hızlandırmıştır.

Hişâm b. Abdülmelik (105–125 / 724–743) döneminde Hâricîlerin siyasi faaliyetleri daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu dönemde özellikle Horasan ve Kuzey Afrika'da mevâlî olarak adlandırılan geniş halk kesimlerine yönelik ayrımcı uygulamaların sürmesi, Müslüman olmalarına rağmen cizye ve haraç gibi ağır vergilere tâbi tutulmaları, yerel toplumların Emevî yönetimine karşı hoşnutsuzluğunu derinleştirmiştir.[32] Kuzey Afrika'da görev yapan valilerin, özellikle de Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî (öl. 126/744) ve Ubeydullah b. Habhâb'ın (öl. 123/741), sert ve dışlayıcı politikaları, Berberî halk arasında Hâricî davetin karşılık bulmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, nihâyetinde Berberî isyanıyla sonuçlanan yaygın bir toplumsal harekete dönüşmüştür.[33]

Mervân b. Muhammed (127–132 / 744–750) döneminde Hâricî hareket, Dahhâk eş-Şeybânî (öl. 128/746) liderliğinde kapsamlı bir isyan hareketine dönüşmüştür. Bu süreçte bazı Emevî yöneticilerinin merkezî otoriteyle yaşadıkları anlaşmazlıklar sebebiyle Dahhâk ile iş birliğine yönelmeleri, dönemin siyasi karmaşasını gözler önüne sermektedir. Irak Valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in (öl. 129/747) Dahhâk'a biat ederek onun arkasında namaz kılması, Hâricî muhalefetin ulaştığı etki düzeyini sembolik biçimde yansıtmaktadır. Hâricîlerden Şübeyl b. Azere ed-Dıbî'nin (öl. 130/748), *"Allah'ın dinini nasıl desteklediğini ve Kureyş'in Bekr b. Vâil'in arkasında namaz kıldığını görmez misin?"*[34] sözleri de bu sembolik eşiğin, muhalefet cephesinde nasıl anlamlandırıldığını göstermektedir. Tüm bu gelişmeler, Hâricî hareketin belirli dönemlerde yalnızca marjinal bir muhalefet unsuru olarak kalmadığını, aynı zamanda siyasi dengeleri etkileyebilen bir aktör hâline de gelebildiğini ortaya koymaktadır.

Emevî iktidarının son safhalarında Hâricî muhalefet, erken dönemde şekillenen ilkesel itirazlarını büyük ölçüde korumakla birlikte söylem ve eylem düzeyinde belirgin bir dönüşüm geçirmiştir. Bu aşamada muhalefetin merkezinde artık doğrudan hilâfetin kime ait olduğu sorusundan ziyade adaletsiz bir yönetime karşı çıkmanın sınırları ile zulme tahammül edilip edilemeyeceği meselesi öne çıkmaya başlamıştır. Bazı değerlendirmelerde bu değişim, geç dönem Hâricîlerinin meşruiyet tartışmasını geri plana iterek eleştirinin ağırlık merkezini yönetimin idari uygulamalarına kaydırdığı şeklinde yorumlanmaktadır.[35] Bu yönelim, özellikle Ebû Hamza el-Muhtâr b. Avf el-Ezdî eş-Şârî (öl. 130/748) örneğinde somut biçimde izlenebilmektedir. Ebû Hamza, Yemen'de isyan edip burada kendi yönetimini kuran Hâricî lider

---

25 Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007), 8/22.

26 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 7/274.

27 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ,* 4/161-165.

28 Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/218.

29 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ,* 4/354-355, 366, 377, 389-392.

30 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ,* 5/101.

31 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/217-218.

32 Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 323.

33 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-muġrib fî aḫbâri'l-Endelüs ve'l-Maġrib*, çev. G. S. Colin- I. Lewi (Frankfurt: Provencial, Leiden, 1367/1948), 1/51.

34 Taberî, *Târîḫu't-Ṭaberî*, 7/318; Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *et-Târîḫ*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Necef: Dâru'l-Kalem, 1386/1967), 378.

35 Van Vloten Gerlof, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şîa ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmet Said Hatiboğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 48.

Abdullah b. Yahyâ el-Kindî (öl. 130/748) ile birlikte hareket etmiş, Emevî iktidarının zayıfladığı bir süreçte Hicaz bölgesinde etkinlik kazanarak Mekke ve Medine'de kısa süreli bir hâkimiyet tesis etmiştir.[36] Bu dönemde Ebû Hamza'nın hutbelerinde Emevî idaresinin adaletsiz uygulamalarına, gelir dağılımındaki bozulmaya ve yöneticilerin zulmüne sıkça yer verildiği görülmektedir. Özellikle Hişâm b. Abdülmelik döneminde Medinelilerin kıtlık sebebiyle vergi yükünün hafifletilmesine yönelik taleplerine verilen olumsuz cevaplar hatırlatılmış; bu politikaların zengini daha zengin, yoksulu ise daha yoksul hâle getirdiği dile getirilmiştir. Ebû Hamza'nın Medine'de halka hitap ederken hareketlerinin iktidar veya dünyevi menfaat elde etme amacı taşımadığını, hedeflerinin Allah'ın kitabını ve Hz. Peygamber'in sünnetini hayata geçirmek olduğunu vurgulaması, bu hutbelerin temel çerçevesini yansıtmaktadır.[37] Bununla birlikte ele geçirilen bölgelerde hutbe okutulması, para bastırılması ve özellikle kutsal şehirlerin kontrol altına alınmasına yönelik girişimler, geç dönem Hâricî muhalefetin yalnızca silahlı çatışma üretmediğini, siyasi varlık inşasına yönelen bir hat da geliştirdiğini göstermektedir.[38] Bu tarihî görünüm, Hâricî muhalefetin Emevîler dönemindeki sürekliliğini ve farklı bağlamlarda aldığı biçimleri ortaya koymaktadır. Bununla birlikte söz konusu süreklilik, yalnızca isyanların sıklığı veya coğrafi yayılımı üzerinden değil ilkesel söylemin siyasi alanda hangi yöntemlerle temsil edildiği dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede Hâricîliğin adalet, eşitlik ve ilahi hükme bağlılık gibi iddialarının, fiilî muhalefet pratikleriyle kurduğu ilişki belirleyici bir önem kazanmaktadır. Dolayısıyla Hâricî muhalefetin ilkesel söylemi ile uygulamaları arasındaki çelişkilerin, siyaset ahlâkı bağlamında ele alınması gerekli görünmektedir.

3. İlkesel Söylem ile Uygulama Arasındaki Çelişki

Hâricî muhalefetin Emevîler dönemindeki sürekliliğini kavramak için yalnızca isyanlar ve tekfir dili üzerinde durmak yeterli değildir. Hareket bir yandan yönetimde şûrâyı, siyasi ehliyette takvâ ile adalet ölçüsünü ve liderliğin belirli bir soy veya kabileye tahsis edilemeyeceği fikrini ısrarla vurgulamış, diğer yandan bu iddiayı giderek daralan bir aidiyet siyasetine ve zaman zaman zorlayıcı bir iktidar kurma arzusuna taşımıştır.[39] Bu ikilem, Hâricî muhalefetin herkes için adalet iddiasının, uygulamada bizden olan–olmayan ayrımıyla daraltılmasıyla belirginleşmektedir. Şûrâ vurgusu da çoğu kez farklı görüşlerin yaşatıldığı bir istişare zemini üretmek yerine, hakikatin tek sahibi kabul edilen grubun onay mekanizmasına dönüşmüştür.[40]

Hâricîlerin eşitlik söyleminin merkezinde, özellikle Kureyş merkezli hilâfet olgusuna yöneltilen itiraz yer almıştır.[41] Buna göre imamet, nesep üstünlüğüyle değil ahlâkî ehliyet ve adalet ölçüsüyle belirlenmelidir. Gerekli şartları taşıması hâlinde bir kölenin dahi imam olabileceği savunulmuştur.[42] Bu söylem, Emevîlerin veraset temelli yönetim sistemine karşı güçlü bir karşı argüman üretmiş, adalet ve ilahi hükme bağlılık gibi ilkesel ölçütler üzerinden temellendirme iddiasını gündeme taşımıştır.[43] Ne var ki söylemin dışa dönük eşitlik vurgusu, hareketin iç örgütlenmesinde aynı açıklıkla sürmemiştir. Tahkîm sonrası ayrışmanın hemen ardından, topluluğun Abdullah b. Vehb er-Râsibî (öl. 38/658) etrafında toplanarak liderlik teşkil etmesi, şûrâ iddiasının kısa sürede grubun birlik kararına indirgenebildiğini göstermiştir.[44] Böylece Emevî verasetine yöneltilen eleştiri sürerken hareketin kendi içinde merkezî karar alma ve bağlılık üretme eğilimi güç kazanmıştır.[45]

İlkesel söylem ile uygulama arasındaki çelişkiyi derinleştiren başlıca unsur, Hâricî muhalefette tekfir siyasetinin giderek genişlemesi olmuştur. Başlangıçta Tahkîm'i kabul edenlerle sınırlı kalan dışlayıcı yaklaşım, zamanla yalnızca iktidarı hedef almakla yetinmemiş; iktidara itaat eden, tarafsız kalan ya da farklı bir yorum geliştiren Müslüman çevreleri de kapsayan bir iman–küfür ayrımına dönüşmüştür.[46] Bu yönelimin sonucu olarak adalet iddiası ve normatif meşruiyet vurgusu güç kazanmak yerine, muhalefetin kapsamı ve hareket alanı belirgin biçimde daralmıştır. Tekfirin siyasi aidiyeti tayin eden temel ölçüt hâline gelmesiyle birlikte şûrâ ve eşitlik vurgusu herkese açık bir ilke zemini olmaktan uzaklaşmış; hareket giderek içe kapanan ve diğer kesimleri dışlayan bir yapıya evrilmiştir. Bu gelişme, Hâricîliğin çok erken bir dönemde Ezârika, Necedât, Sufriyye ve İbâdiyye gibi farklı kollara ayrılmasını da beraberinde getirmiştir.[47] Bu çerçevede tekfir siyasetinin pratik sonuçları, yalnızca karşıt gruplarla ilişkilerde değil aynı çizgi içinde yer alan çevreler arasında da çözülmeye yol açmıştır. Nâfiʿ b. Ezrak (öl. 65/685) liderliğindeki grubun Abdullah b. Zübeyr'den (64–73 / 683–692) ayrıldıktan sonra Iraklılarla ilişkilerinde yaşadığı iç bölünmeler, aynı hedef doğrultusunda hareket eden unsurlar

---

36 Taberî, *Târîḫu't-Ṭaberî,* 7/348; Halîfe b. Hayyât, *et-Târîḫ*, 338.

37 Halîfe b. Hayyât, *et-Târîḫ*, 387; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-aḫbâr*, thk. Muhammed İskenderâni (Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1403/1983), 2/249.

38 Taberî, *Târîḫu't-Ṭaberî*, 7/394-396; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 9/287-289, 296.

39 Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḫbâru'l-ḫulefâ'*, thk. Seyyîd Aziz Bey (Lübnan: el-Kütübi's-Sekafiyye, 1417/1996), 2/295.

40 Ahmed Şelebî, *Mevsûʿatü't-târîḫi'l-İslâmî* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1984), 2/271-272.

41 Hatiboğlu, "İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği", 1978, 63.

42 Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 1/19–20.

43 Akbulut, "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", 342.

44 Taberî, *Târîḫu't-Ṭaberî*, 5/75; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Aḫbârü't-ṭıvâl*, thk. Ömer Ferruh et-Tabbâh (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, trz), 188.

45 Şehristânî, *el-Milel ve'n-niḥal*, 1/114-115.

46 Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eşʿarî, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'ḫtilâfü'l-muṣallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l- Mısriyye, 1369/1950), 1/102.

47 Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2011), 373-375.

arasında bile dışlayıcı dilin nasıl parçalanmaya yol açtığını göstermektedir. Hâricîler arasında bir kesim, takiye yaparak itaati tercih edenlerin öldürülmesini savunurken Necde b. Âmir el-Hanefî (öl. 72/691) bu yaklaşımı reddetmiş, insanların ancak zâhire göre sorumlu tutulabileceğini ileri sürmüştür.[48] Benzer bir ihtilaf, ganimetin maddi taksimi ve siyasi adalet meselesinde de kendisini göstermiştir. Necde b. Âmir'in deniz yoluyla sefere çıkan askerlere daha yüksek risk aldıkları gerekçesiyle fazla pay ayırması, Atiyye b. Esved'in (öl. 73/692) muhalefetine yol açmıştır. Necde bu uygulamayı içtihada dayalı bir tercih olarak temellendirirken Atiyye bunu eşitlik ilkesine aykırı bulmuştur.[49] Bu ve benzeri dinî ve siyasi ihtilaflar, Hâricîler arasında neden kalıcı bir birlik zemini oluşamadığını ve istişare ilkesinin pratikte neden sürekli parçalanma ürettiğini somut biçimde ortaya koymaktadır.

Söylem–uygulama çelişkisi, yalnızca tekfir dilinde değil maddi imkânların siyasi araç hâline gelmesi noktasında da kendisini göstermiştir. Hâricîler, Emevî yönetimini fey ve ganimet gelirlerinin adalet ve eşitlik ilkesine aykırı biçimde iktidar çevresi lehine tahsis edilmesi sebebiyle eleştirmiş, maddi kaynakların siyasi sadakat üretme aracı olarak kullanılmasını zulme dayalı bir düzenin parçası şeklinde değerlendirmişlerdir.[50] Ne var ki benzer bir tartışma, Hâricî muhalefetin kendi içyapısında da ortaya çıkmıştır. Necde'nin müttefiki Mâlik b. Mismâʿa'nın (öl. 80/699) desteğini kazanmak amacıyla 10.000 dirhem bağışlaması, taraftarlar arasında ciddi bir tepki doğurmuş, bu durum muhalefetin eleştirdiği yönteme uygulamada kendisinin de düşebildiğini göstermiştir.[51] Bu örnek, Hâricî siyasetinin yalnızca ilkesel iddialarla değil içinde bulunulan siyasi bağlamın dayattığı araçlarla da şekillendiğini ortaya koymaktadır. Adalet iddiası korunurken siyasi ihtiyaçların maddî unsurları araçsallaştırabildiği görülmektedir.

İlkesel söylem ile fiilî uygulama arasındaki uyumsuzluk, Hâricî muhalefetin otorite kurma eylemlerinde de belirgin biçimde gözlemlenmektedir. Abdülmelik b. Mervân döneminde öne çıkan Şebîb b. Yezîd ve Katârî b. Fücâe (öl. 78/697) gibi Hâricî liderlere "*Mü'minlerin Emîri*" şeklinde hitap edilmesi, hutbe okutulması, siyasi sembollerin üretilmesi ve bağımsız bir düzen tesisine yönelik teşebbüsler, muhalefetin yalnızca itiraz eden bir hareket olarak kalmadığını ortaya koymaktadır.[52] Bu örnekler, elverişli şartlar oluştuğunda Hâricîliğin iktidar hedefi güden bir siyasi aktöre dönüşebildiğini göstermektedir. Bu süreçte eşitlik ve veraset karşıtlığı söylemi ilkesel düzeyde muhafaza edilmekle birlikte fiilî düzeyde karar alma yetkisinin dar bir çevrede toplanmasına elverişli bir yapılanmanın ortaya çıkabildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Emevî iktidarına yöneltilen eleştiri her zaman bu tür bir yönelimi dışlayan bir siyasi uygulama örneği üretmemiş; aksine uygun koşullarda Hâricî hareketin kendi içinde de benzer bir otorite düzeni inşa edebildiğini göstermiştir.

Propaganda dili ve siyasi hitabet de Hâricî muhalefetin ilkesel iddiaları ile uygulamaları arasındaki uyumsuzluğun en belirgin biçimde gözlemlendiği alanlardan biridir. Zühd, takvâ, şehadet arzusu ve "zalim yöneticiye karşı kıyam" vurgusu etrafında şekillenen hutbe ve şiirler, Hâricî söylemde yalnızca yönetime yöneltilmiş bir eleştiri dili üretmekle sınırlı kalmamış, mücadeleyi dinî bir yükümlülük olarak anlamlandıran, topluluk bilincini pekiştiren ve muhalefete süreklilik kazandıran bir çerçeve ortaya koymuştur.[53] Bu hitabet tarzı, bireysel tereddütleri bastıran, geri çekilmeyi ahlâken sorunlu hâle getiren ve siyasi karşı duruşu ortak bir dinî sorumluluk düzeyine yükselten işlevsel bir araç olarak kullanılmıştır. Bu söylemin en çarpıcı örneklerinden biri, Ebû Hamza eş-Şârî'nin Medine'de Mescid-i Nebî'de irad ettiği hutbede görülmektedir. Kaynaklarda aktarıldığı üzere Ebû Hamza, bu hutbede Muâviye'den başlayarak Emevî hanedanını dinî meşruiyet dairesinin dışına yerleştiren sert bir dil benimsemiş; Emevî iktidarını dinî tahrip etmek, Allah'ın malını şahsi çıkarlar uğruna temellük etmek ve ümmeti zulümle yıpratmakla itham etmiştir.[54] Bu hitap, siyasi eleştirinin sınırlarını aşarak iktidarı bütünüyle mahkûm eden kesin bir hüküm üretmiş; yöneticileri ahlâkî ilkelere davet eden bir ikaz dili, muhatabı dinî aidiyetin dışına iten dışlayıcı bir yargılama biçimine dönüşmüştür. Ancak çatışma ortamında dinî söylem yalnızca muhalefetin başvurduğu bir araç değildir. Emevî iktidarı da Hâricîlere karşı yürüttüğü mücadeleyi meşrulaştırmak amacıyla dinî referanslara başvurmuş, bu bağlamda özellikle mârika rivâyeti siyasi kullanım bakımından öne çıkmıştır. Rivâyette Hz. Peygamber'in, "*Ümmetim içinde bir topluluk çıkacak; Kur'an okuyacaklar fakat okudukları boğazlarından aşağı inmeyecek. Onlar dinden, okun avı delip çıkması gibi çıkacaklardır. Onlarla karşılaştığınızda onları öldürünüz; zira onları öldüren için kıyamet gününde ecir vardır*"[55] buyurduğu aktarılmaktadır. Siyasi mücadele bağlamında bu rivâyet, Hâricîleri dinden çıkan bir topluluk olarak kodlamaya ve onlara karşı şiddeti dinî bir görev şeklinde sunmaya elverişli bir araç hâline getirilmiştir. Böylece iktidarın sert güvenlik siyaseti, dinî bir meşruiyet diliyle desteklenmiştir. Bu noktada rivâyetlerin bağlamı, dolaşımı ve siyasi işlevi üzerinde ihtiyatla durulması gerektiği açıktır. Çatışma ortamında rivâyet, kolaylıkla hak ile bâtıl ayrımını keskinleştiren bir propaganda unsuruna

---

48 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ*, 4/157-158.

49 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ*, 4/190-191.

50 Mahmud Fehmî Abdülcelîl, "el-Emeviyyûn ve'l-fey'", *Mecelletü Nedvetü't-Târîhi'l-İslâmî* 6/2 (1987), 274.

51 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Yaʿkūb İshâk b. Caʿfer b. Vehb b. Vâzıh el-Yaʿkūbî, *Târîḫu'l-Yaʿḳūbî*, thk. el-Mu'temid Alellah el-Abbâsî (Necef: Murtedaviyya Kütüphanesi, 1358/1939), 2/273.

52 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ*, 4/399; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/27, 38.

53 Yasin Kahyaoğlu, "Haricilerde Hitabet Sanatı ve Meşhur İki Hatip", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (2003), 119.

54 İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-aḫbâr*, 2/249.

55 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, nşr., Muhammed Züheyr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), 5/44-45, "Menâkıb", 25; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-ʿArabiyye, 1371/1952), 1/298 (No. 174).

dönüşebilmekte, tarafların kendi siyasi tutumlarını dinî mutlaklıkla temellendirmelerine imkân tanımaktadır.[56] Mârika rivâyetinin Hâricîlere karşı yürütülen mücadelede bu şekilde dolaşıma sokulması, rivâyetin tarihî bağlamından koparılarak belirli bir siyasi hedef doğrultusunda araçsallaştırıldığını göstermektedir. Dinî söylemin siyasi mücadelede bu şekilde kullanılmasına dair bir diğer çarpıcı örnek, Haccâc b. Yûsuf'un Hâricî lider Şebîb b. Yezîd'e karşı askerlerini savaşa teşvik ederken kullandığı hitabette görülmektedir. Haccâc'ın muhalefeti aşağılayıcı ve dışlayıcı ifadelerle tasvir etmesi ve çatışmayı hak ile bâtılın karşılaşması şeklinde sunması,[57] yönetimin de dinî dili siyasi hedefler doğrultusunda keskinleştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, tarafların iddiaları farklı olmakla birlikte dinî söylemi mutlaklaştırma ve siyasi mücadelede araçsallaştırma noktasında yöntem bakımından benzeşebildiklerini göstermektedir. Nitekim Hâricî hitabet, zulme karşı çıkma iddiasını diri tutarken dışlayıcı ve mahkûm edici bir söylem üretmiş, Emevî iktidarı ise muhalefeti bastırırken rivâyetleri dolaşıma sokarak sert uygulamaları meşrulaştırma yoluna gitmiştir.[58] Bu süreçte propaganda dili ve siyasi hitabet, Hâricî muhalefetin savunduğu ilkesel değerlerin siyasi alanda hangi biçimlerde temsil edildiğini görünür kılmış, aynı zamanda ilke ile uygulama arasındaki uyumsuzluğun muhalefetin ahlâkî sınırlarını nasıl daralttığını açığa çıkarmıştır.

Ömer b. Abdülazîz dönemi ise Hâricî muhalefet ile Emevî iktidarı arasındaki sertleşme döngüsünün kırılmaya yaklaştığı istisnai bir merhale olarak belirmektedir. Bu kısa zaman aralığında muhalefeti yalnızca bastırmaya yönelen güvenlikçi refleksler yerine muhatap alan, mektupla ikna etmeyi deneyen ve ilmî tartışmayı önceleyen bir yöntem benimsenmiştir.[59] Bistâm (Bestâm) b. Şevzeb (öl. 96/714) örneğinde isyanın gerekçesinin sorulması, hak iddiasının zor yoluyla susturulmaması ve meselenin delil üzerinden konuşmaya açılması bu yaklaşımın somut göstergelerindendir. Tartışmanın düğüm noktasını Hâricîlerin Emevî yönetimine lanet talebi oluşturmuştur. Ömer b. Abdülazîz bu dili dinî meşruiyet açısından sorgulamış ve "*Rabbim! O putlar insanlardan birçoğunu saptırdılar. Artık kim bana uyarsa, o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, şüphesiz sen çok bağışlayan, çok merhamet edensin"*[60] âyetini delil getirerek muhatapları daha mutedil bir zemine çekmeye çalışmıştır. Görüşmenin bazı Hâricîler üzerinde etkili olduğu, içlerinden birinin biat ettiği ve himaye gördüğü aktarılmaktadır.[61] Bu örnek, Hâricî şiddetinin yalnızca teorik bir zorunlulukla açıklanamayacağını, iktidarın benimsediği yöntemin muhalefetin söylemi ve eylem tarzı üzerinde doğrudan etkili olabildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ne var ki bu istisnai yaklaşım kalıcı olmamış, sert güvenlik siyasetinin geri dönmesiyle birlikte Hâricî muhalefetin söylem ve uygulamaları yeniden daralmaya açık bir çizgiye yönelmiştir. Bu aşamada ilkesel söylem ile fiilî uygulama arasındaki uyumsuzluk, geç dönem örneklerinde daha görünür ve daha somut hâle gelmiştir. Özellikle Ebû Hamza eş-Şârî'nin Hicaz'daki kısa süreli hâkimiyeti sırasında ortaya çıkan uygulamalar bu çelişkinin açık göstergeleri arasındadır. Ebû Hamza'nın Emevî yönetimine yönelttiği eleştiriler, adaletin ihlali ve ilahi emanet anlayışı etrafında şekillenmiş; bu çerçevede muhalefet, "*Allah'ın kitabını ve Hz. Peygamber'in sünnetini ihya"* [62] söylemi üzerinden dinî bir sorumluluk diliyle temellendirilmiştir. Ne var ki Medine ve Mekke'deki uygulamalar, bu söylemin siyasi pratikte her zaman aynı ilkesel sınırlar içinde sürdürülemediğini ortaya koymaktadır. Muhalif görülen kimselerin cezalandırılması, bazı dinî hükümlerin zahirî yoruma dayalı biçimde sert şekilde uygulanması ve zina ile hırsızlık gibi büyük günahların küfürle ilişkilendirilerek ağır cezalara konu edilmesi, ilke ile uygulama arasındaki mesafenin somut örnekleri arasında yer almaktadır.[63] Böylece zulme karşı adalet iddiası korunmakla birlikte yöntemsel sertlik bu iddianın ahlâkî tutarlılığını zayıflatan bir etki üretmiştir. Bununla birlikte bu tablo, Hâricî muhalefetin zorunlu olarak sınırsız şiddete dayalı tek tip bir çizgi izlediği anlamına gelmemektedir. Aksine hareket içinde şiddetin sınırlandırılmasına yönelik farklı yaklaşımların varlığı, ilke–yöntem ilişkisinin tarihî tercihlerle şekillendiğini göstermektedir. Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye (öl. 61/681) örneği bu bakımdan dikkat çekicidir. Dindarlığı ve ibadete düşkünlüğüyle tanınan Ebû Bilâl'in sorgulanmadan kimsenin öldürülmesini kabul etmediği, kadınların isyana katılmasını haram saydığı ve yalnızca kendileriyle fiilen savaşanlara karşı mücadele edilebileceğini savunduğu aktarılmaktadır. Ayrıca koruma sağlanmayan kimselerden haraç alınamayacağını ifade etmesi, Hâricî söylem içinde daha sınırlayıcı ve ihtiyatlı bir siyasi ahlâk anlayışının da mümkün olabildiğine işaret etmektedir.[64] Bu iç farklılaşma, ilk dönem müelliflerinin değerlendirmelerine de yansımıştır. İbn Abdürabbih (öl. 328/940), Hâricîleri bid'at ve dalâlet ehli fırkalar arasında saymakla birlikte onların cesaretini, ibadete düşkünlüklerini ve ölümü göze alan tutumlarını şaşkınlıkla kaydetmiştir.[65] Bu tespit, Hâricî hareket içinde dinî referans ile şiddet arasında kurulan ilişkinin tek yönlü ve tekdüze olmadığını, aksine ahlâkî iddia, yöntem tercihi ve siyasi tutum arasında sürekli bir uyuşmazlık bulunduğunu göstermektedir.

---

56 Mehmet Said Hatiboğlu, *Siyasi-İçtimai-Hadiselerle Hadis Münasebetleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1967), 89; Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 258.

57 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ*, 4/377.

58 Narin Çiftçi, *Emevî Devletinde İktidar ve Muhalefetin Dinî Söylem Analizi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 83.

59 Hatice Özdemir, *Ömer b. Abdülaziz'in Siyasi ve Sosyal Gruplarla İlişkileri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 59.

60 İbrâhîm 14/36.

61 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/442-445; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/214-216.

62 Taberî, *Târîḫu't-Ṭaberî*, 7/395.

63 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 9/294-299.

64 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ*, 3/ 519.

65 İbn Abdürabbih, *el-'İḳdü'l-ferîd*, 1/184.

Hâricî söylemin toplumsal karşılık bulduğu alanlarda da ilkesel iddia ile uygulama arasındaki uyumsuzluk açık biçimde izlenebilmektedir. Ebû Hamza'nın hutbelerine bizzat şahit olan Zencî b. Hâlid'in (öl. 135/753) bu hitaplar karşısında basiret sahibi kimselerin dahi tereddüde düştüğünü ifade etmesi,[66] söylemin kısa vadede güçlü bir etki üretebildiğini göstermektedir. Ancak bu etki, kalıcı ve geniş tabanlı bir siyasi meşruiyet zemini oluşturmaya yetmemiş, özellikle sert uygulamalar ve tehditkâr dil, güven üretmek yerine toplumsal kopuşu açığa çıkarmıştır. Benzer bir tablo, Emevî Devleti'nin son dönemlerinde Kuzey Afrika'da Berberîler arasında Hâricîliğin yayılışında da gözlemlenmektedir. Eşitlik ve kardeşlik vurgusu, zulüm ve ayrımcılık tecrübesi yaşayan kesimler üzerinde başlangıçta güçlü bir karşılık bulmuş; ancak bu söylem de uygulama düzeyinde kendiliğinden bir uyum üretmemiştir.[67] Nitekim bazı Hâricî kollarında tekfir dilinin ve zorlayıcı yöntemlerin terk edilmeyişi, eşitlik iddiasını boşa çıkarmış ve bu durum toplumsal desteğin sürekliliğini zayıflatmıştır. Irak örneğinde de benzer bir sınır ortaya çıkmaktadır. Hişâm b. Abdülmelik döneminde, özellikle Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin (öl. 126/743) uygulamalarına yönelik yoğun eleştirilere rağmen Hâricî hareketlerin geniş halk kesimlerinden kalıcı destek sağlayamaması,[68] zulme duyulan tepkinin tek başına muhalefeti meşrulaştırmaya yetmediğini, kullanılan yöntemin ve benimsenen siyasi ahlâkın belirleyici rolünü açık biçimde ortaya koymaktadır. Modern değerlendirmeler de bu tabloyu, Hâricîliğin tarihî seyri içinde başlangıçtan itibaren mevcut olan dışlayıcı niteliğin zamanla keskinleşmesi ve sertleşen yöntemlerle birlikte ele almaktadır. Câbirî ve Demircan, naslara bağlılık iddiasıyla değişen toplumsal şartları okuyamama zaafı arasında sıkışan bu yaklaşımın, Hz. Peygamber dönemi uygulamalarını tarihî bağlamından koparark aynen sürdürme çabasının, siyasi ve toplumsal problemlere çözüm üretme kapasitesini zayıflattığını vurgulamaktadır.[69] Bu çerçevede ortaya çıkan tablo, Hâricî muhalefetin Emevîler dönemindeki seyrini yalnızca siyasi baskıların doğurduğu tepkisel bir hareketlilik olarak açıklamanın yetersizliğini göstermektedir. Adalet ve eşitlik, ilkesel düzlemde temel referanslar olarak varlığını sürdürmüş; ancak bu referanslar, siyasi mücadelenin benimsediği yöntemler, kullanılan dil ve kurulan ilişki biçimleri içinde her zaman belirleyici olamamıştır. Tekfir alanının genişlediği, maddi imkânların siyasi bağlılık üretme aracı hâline geldiği ve otorite tesisine yönelik yönelimlerin güç kazandığı aşamalarda, ilkesel iddia ile uygulama arasındaki uyumsuzluğun derinleştiği anlaşılmaktadır. Buna karşılık yöntemin yumuşadığı, muhatabı dışlamayan ve ahlâkî hassasiyeti gözeten bir söylemin tercih edildiği sınırlı örneklerde, aynı ilkesel söylemin farklı ve daha mutedil sonuçlar üretebildiği görülmektedir. Bu yönüyle Emevî dönemi Hâricî tecrübesi, muhalefet ahlâkının yalnızca ileri sürülen iddialar üzerinden değil bu iddiaların hangi yöntemlerle temsil edildiği ve nasıl hayata geçirildiği üzerinden değerlendirilmesini zorunlu kılan öğretici bir tarihî zemin sunmaktadır.

Sonuç

Çalışma, Hâricî muhalefeti yalnızca isyanlar ve tekfir dili üzerinden değerlendiren yaklaşımların kapsayıcılığının sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Hâricîlik, Emevîler boyunca süreklilik gösteren bir muhalefet olgusu olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak bu sürekliliğin ayırt edici yönü, yalnızca iktidara karşı çıkılması değil bu karşı çıkışın hangi gerekçelere dayandırıldığı ve hangi yollarla sürdürüldüğüdür. İnceleme sonucunda adalet, şûrâ, eşitlik ve ehliyet vurgusunun söylem düzeyinde güçlü biçimde korunduğu, buna karşılık uygulamada aidiyet sınırlarının daraldığı, tekfir dilinin yaygınlaştığı ve zorlayıcı yöntemlerin öne çıktığı görülmüştür. Bu durum, söz konusu söylemin geniş ve kalıcı bir toplumsal kabul üretmesini zorlaştırmıştır.

Çalışmanın ulaştığı temel sonuçlardan biri, Hâricî muhalefetin savunduğu ilkeler ile bu ilkelerin hayata geçirilme biçimi arasındaki uyumsuzluktur. Şûrâ ve eşitlik vurgusu, ilk bakışta kapsayıcı bir siyasi anlayışa işaret etmektedir. Ancak hareketin iç işleyişinde bu vurgunun farklı görüşlerin yaşatıldığı bir istişare ortamına dönüşmediği anlaşılmaktadır. Buna ek olarak tekfir, zamanla siyasi bağlılığı belirleyen temel ölçüt hâline gelmiştir. Tekfir dilinin genişlemesi, adalet talebini güçlendirmemiş, aksine muhalefetin sınırlarını daraltmış, şiddetin kapsamını büyütmüş ve masumiyet ilkesini zedelemiştir. Bu nedenle Hâricîlik, adalet söylemini sürdürmüş olsa da bu söylemi destekleyecek tutarlı bir yöntem geliştirememiştir.

Emevî iktidarıyla ilişkiler bağlamında ortaya çıkan tablo, sertleşmenin yalnızca muhalefetin tercihleriyle açıklanamayacağını göstermektedir. İktidar, muhalefeti bastırırken askerî gücün yanı sıra tehdit diline, dinî gerekçelendirmelere ve maddi imkânlara da başvurmuştur. Muhalefet ise birçok durumda iktidarı eleştirirken benzer araçlara yönelmiş, hitabeti kitleleri harekete geçiren bir unsur olarak kullanmış ve bazı uygulamalarda cezalandırmanın kapsamını genişletmiştir. Bu süreçte tarafların hedefleri farklı kalmış olsa da izlenen yollar bakımından belirli benzerlikler ortaya çıkmıştır. Siyaset ahlâkı açısından sorunlu olan husus, bu benzerliğin muhalefetin ileri sürdüğü üstünlük iddiasını zayıflatmasıdır.

---

66 Halîfe b. Hayyât, *et-Târîḫ*, 387.

67 Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Kitâbü'l-'İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḫaber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'âṣarahüm min zevi's-sulṭâni'l-ekber*, thk. Halil Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 4/242-243; Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/481.

68 Hâriciler Irak valisi Hâlid'in mescitleri yıkıp cami ve kiliseler yaptırdığını, gayrimüslim erkeklerle Müslüman kadınları evlendirdiğini, yönetimde Mecûsi kimselere yer verdiğini ileri sürmüşlerdir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ*, 5/173 vd.

69 Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 293; Adnan Demircan, *Çağdaş İslâmî Hareketler ve Şiddet Sorunu* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 32.

Geç Emevî dönemine dair bulgular, bu safhada Hâricî muhalefetin eleştiri odağının, hilâfetin kime ait olduğu sorusundan çok yönetimin idari uygulamalarına yöneldiğini göstermektedir. Bununla birlikte bu yönelim, meşruiyet meselesinin tamamen geri plana itildiği anlamına gelmemektedir. Yönetim uygulamaları üzerinden geliştirilen eleştiriler, dolaylı biçimde iktidarın meşruiyetini sorgulamaya devam etmiştir. Bu dönemde adalet vurgusu daha görünür hâle gelirken tehditkâr bir dil ve zorlayıcı uygulamalar da yaygınlaşmıştır. Kutsal şehirlerde kurulan kısa süreli hâkimiyetler, hutbelerin yoğun biçimde kullanılması ve cezalandırmanın sınırlarına ilişkin tartışmalar, savunulan ilkeler ile güç kullanımının iç içe geçtiği bir tabloyu ortaya koymaktadır. Bu nedenle geç dönem, düşünsel bir çözülmeden ziyade savunulan görüşlerin uygulama alanında sertleştiği ve daraldığı bir süreç olarak değerlendirilmelidir.

Çalışmanın bir diğer bulgusu, Hâricîliğin tek biçimli bir yapı olarak ele alınmasının açıklayıcı olmadığı yönündedir. Aynı gelenek içinde şiddeti sınırlayan, sorgusuz öldürmeyi reddeden ve çatışmanın kapsamını dar tutan yaklaşımlar da mevcuttur. Bu durum, Hâricîliği yalnızca şiddetle özdeşleştirmenin eksik bir değerlendirme olduğunu ortaya koymaktadır. Hareketin kendi içindeki ayrışmalar ve farklı tutumlar dikkate alınmadan yapılan genellemeler hem erken dönem kaynaklarının çeşitliliğini hem de Hâricî gruplar arasındaki ayrımları yeterince yansıtmamaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, Hâricî muhalefeti mezhepsel sınıflandırmaların dar çerçevesiyle sınırlamadan, hareketi gerekçeleri, benimsediği yöntemler ve meşruiyet arayışı arasındaki etkileşim üzerinden değerlendirmiştir. Söz konusu inceleme, Hâricîliğin Emevîler döneminde dile getirdiği adalet, eşitlik, şûrâ, ehliyet ve dinî sorumluluk vurgusunun, tutarlı ve kapsayıcı bir yöntemle desteklenmediğinde etkisini yitirdiğini, tekfirin yaygınlaşması ve şiddetin olağanlaşmasıyla birlikte bu söylemin giderek daraldığını ortaya koymaktadır. Buradan hareketle muhalefetin değeri, savunulan ilkelerin içeriğinden ziyade bu ilkelerin hangi dil ve araçlarla temsil edildiğiyle ilişkilendirilmektedir. Bu yönüyle çalışma, erken dönem İslâm siyasi tarihî literatürüne, muhalefeti söylem–yöntem–uygulama ilişkisi içinde ele alan analitik bir katkı sunmakta; Hâricîliği ne yalnızca şiddetle özdeşleştirilebilecek ne de idealize edilebilecek bir yapı olarak değil aksine ilkesel söylem ile uygulama arasındaki tutarlılığın sınandığı tarihî bir tecrübe olarak konumlandırmaktadır.

Beyanlar

Teşekkürler: Yazar herhangi bir kişi veya kuruma teşekkür etmek istememektedir.

Yazar Katkıları: Çalışmanın tüm bölümleri Yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir dış finansman alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma insan veya hayvan katılımcıları içermemektedir. Tüm prosedürler bilimsel ve etik ilkelere uygun olarak gerçekleştirilmiş olup, atıfta bulunulan tüm çalışmalar uygun şekilde kaynak gösterilmiştir.

İntihal Beyanı: Bu makale intihal açısından değerlendirilmiş ve herhangi bir intihal vakası tespit edilmemiştir.

YZ Araçlarının Kullanımı: Yazar, bu makalenin hazırlanmasında Yapay Zeka (AI) araçlarının kullanılmadığını beyan eder.

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim: etik.duzceilahiyat@gmail.com

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynakça | References

Abdülcelîl, Mahmud Fehmî. "el-Emeviyyûn ve'l-fey'". *Mecelletü Nedvetü't-Târîhi'l-İslâmî* 6/2 (1987), 270-307.

Akbulut, Ahmet. "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1-4 (1989), 331-347.

Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkāhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Farḳ beyne'l-fıraḳ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. 13. Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.

Beydûn, İbrâhim. *ed-Devletü'l-Emeviyye ve'l-muʿâraḍa*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiiyye, 1985.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.

Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Siyasal Aklı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.

Çiftçi, Narin. *Emevî Devletinde İktidar ve Muhalefetin Dinî Söylem Analizi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Dabaşi, Hamid. *İslam'da Otorite: Peygamberin Gelişinden Emevî İdaresine Kadar*. çev. Süleyman Erol Gündüz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Demircan, Adnan. *Çağdaş İslâmî Hareketler ve Şiddet Sorunu*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Demircan, Adnan. *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Dîneverî, Ebu Hanife Ahmed b. Davud b. Venend. *el-Aḫbârü'ṭ-ṭıvâl*. thk. Ömer Ferruh et-Tabbâh. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, trz.

Dûrî, Abdülazîz. *İlk Dönem İslâm Tarihî*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Emin, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2011.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'ḫtilâfü'l-muṣallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l- Mısriyye, 1369/1950.

Eşʿarî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1-2 (1978), 245-276.

Guzman, Roberto Marin. "Orta Asya ve Horasan'da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dinî Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme". çev. Mustafa Demirci. *İSTEM* 6/12 (2008), 255-277.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *et-Târîḫ*. thk. Ekrem Ziya el-Umerî. Necef: Dâru'l-Kalem, 1386/1967.

Hatiboğlu, Mehmet Said. "İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/3-4 (1978), 1-93.

Hatiboğlu, Mehmet Said. *Siyasi-İçtimai-Hadiselerle Hadis Münasebetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1967.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Habîb. *el-ʿİḳdü'l-ferîd*. thk. Müfîd Muhammed Kumayha. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târîḫ*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî. 11 Cilt. Beyrut: Hajar Yayın Dağıtım ve Medya Evi, trs.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-ʿİber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḫaber fî eyyâmi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem ve'l-Berber ve men ʿâṣarahüm min zevi's-sulṭâni'l-ekber*. thk. Halil Şehhâde. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1437/2016.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḫbâru'l-ḫulefâ'*. thk. Seyyîd Aziz Bey. 2 Cilt. Lübnan: el-Kütübi's-Sekafiyye, 1417/1996.

İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî. *el-Beyânü'l-muġrib fî aḫbâri'l-Endelüs ve'l-Maġrib*. çev. Gaston Simon Colin - Isaac Lewi. Frankfurt: Provencial, Leiden, 1367/1948.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî. 21 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1428/2007.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim. *el-İmâme ve's-siyâse*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim. *ʿUyûnü'l-aḫbâr*. thk. Muhammed İskenderâni. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1404/1983.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-ʿArabiyye, 1371/1952.

Kahyaoğlu, Yasin. "Haricilerde Hitabet Sanatı ve Meşhur İki Hatip". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (2003), 119-134.

Kur'an-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

Özdemir, Hatice*. Ömer b. Abdülaziz'in Siyasi ve Sosyal Gruplarla İlişkileri.* Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler

Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-niḥal*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1396/1975.
Şelebî, Ahmed. *Mevsûʿatü't-târîḫi'l-İslâmî*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1984.
Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîḫu'ṭ-Ṭaberî*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl. 11 Cilt. Kahire: Daru'l-Maarif, 1386/1967.
Van Vloten, Gerlof. *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şîa ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*. çev. Mehmet Said Hatiboğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
Watt, William Montgomery. *İslami Tetkikler*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
Ya'kūbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh. *Târîḫu'l-Yaʿḳūbî*. thk. el-Mu'temid Alellah el-Abbâsî. 2 Cilt. Necef: Murtedaviyya Kütüphanesi, 1358/1939.
Yıldız, Hakkı Dursun. "Berberîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/478-483. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
Zehra, Muhammed Ebu. *Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.